

Maria Piólypczak-Majerowicz

Książka i biblioteka bazylińska w XVII-XVIII w. oraz wpływ kasat na stan ich zachowania i opracowania

Hereditas Monasteriorum 1, 85-97

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Książka i biblioteka bazylikańska w XVII–XVIII w. oraz wpływ kasat na stan ich zachowania i opracowania *

Zakon bazylianów (Ordo Sancti Basilii Magni – OSBM) powstał w wyniku reformy kilku monasterów prawosławnych, które zgłosiły akces do unii brzeskiej, przeprowadzonej na początku XVII w. przez Józefa Welamina Rutskiego, a rozwinął się dzięki nowym fundacjom, głównie magnackim. Zorganizowani na wzór zakonów katolickich bazylianianie stali się podporą unii, odgrywając bardzo znaczącą rolę m.in. w działalności duszpasterskiej, oświatowo-wychowawczej, drukarstwie, gromadzeniu księgozbiorów oraz twórczości literackiej i naukowej¹.

W końcu XVIII w. tylko 28 spośród 144 monasterów działało w miastach, pozostałe rozrzucone były na wielkich i odległych od szlaków komunikacyjnych obszarach wiejskich ziem litewsko-ruskich i koronnych². Prowadzona tu działalność – duszpasterstwo, szkolnictwo oraz prace charytatywne (przytułki, szpitale, apteki) – była wspomagana przez książki: polskie, łacińskie i ruskie druki, w znacznej części tłoczzone w prowadzonych przez zakon oficynach typograficznych. Kilka starych, średnio-wiecznych monasterów, które przyłączyły się do unii, wniosło co prawda do nowej działalności stare rękopiśmienne ruskie księgi, były jednak one wykorzystywane na miejscu, głównie w liturgii.

Drukarstwo bazylikańskie

W produkcji bazylikańskich oficyn typograficznych zasadniczą rolę odegrały trzy najstarsze drukarnie, w monasterach w Poczajowie, Supraślu i Wilnie, które zresztą miały

* Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2016. Scientific work financed by the Ministry of Science and Higher Education under the name of the “National Programme for the Development of Humanities” in the years 2012–2016.

1 M. PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ, *Bazylianianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu* (Acta Universitatis Wratislaviensis, 779), Wrocław 1986, s. 16–17; M. DERWICH, *Klasztory i mnisi* (A to Polska własnie), Wrocław 2004, s. 170–173.

2 M. WAWRYK, *Narys rozwytku i stanu wasyljans'koho czyna XVII–XX st. Typohraficzno-statystyczna rozwidka* (Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni, Series II, sectio I, Opera, 40), Roma 1979, s. 7–8; M. SZEGDA, *Bazylianianie*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1976, kol. 139.

również duże znaczenie dla dziejów drukarstwa zakonnego pierwszej Rzeczypospolitej³. Ukazało się w nich w sumie 1420 druków, w tym blisko 490 cyrylickich w językach cerkiewnoślawiańskim i ruskim⁴. Pozostałe trzy drukarnie, we Lwowie, Mińsku i Uniowie, wydały niewiele druków, głównie religijnych, w językach cerkiewnoślawiańskim i polskim, bez znaczenia w szkolnictwie.

Drukowanie ksiąg w zakonie bazylianów regulowała konstytucja *Impressio librorum*. Podkreślono w niej, że drukarnie mają działać pod nadzorem archymandrytów, w celu:

Pro maiori gloria Divina, scientiarumque incremento, ita nostri literarum studiis operam dent, ut possint utiles libros scribere, illorumque monumentis rem juvare literarum⁵.

Treść wydawanych przez bazylianów druków była podobna do produkcji oficyn typograficznych jezuitów, pijarów i innych zakonów – były to druki religijne i świeckie. Cerkiewne druki to księgi religijne, liturgiczne i dla staroobrzędowców, druki świeckie stanowiły podręczniki, przede wszystkim bukwały i leksykony, a literatury historyczno-prawniczej w języku cerkiewnoślawiańskim prawie w ogóle nie wydawano. W językach polskim i łacińskim bazylianie wydawali literaturę religijną, historyczną, prawniczą, piękną – zwłaszcza w drugiej połowie XVIII w. – a także podręczniki, kalendarze, różne dysertacje i traktaty filozoficzne i teologiczne⁶.

Nakłady ksiąg religijnych, przede wszystkim liturgicznych, były znaczne, a zwiększyły się po synodzie zamojskim (1720 r.), którego postanowienia nakazywały drukowanie ksiąg dla prawie 10 000 cerkwi unickich⁷. Mniejsze były nakłady podręczników, nie przekraczały zwykle 2000 egzemplarzy, choć nakłady gramatyki języka cerkiewnoślawiańskiego sięgały nawet 6000. Nakłady książek łacińskich i polskich były zazwyczaj dziesięciokrotnie mniejsze, z wyjątkiem podręczników, poradników i kalendarzy⁸.

3 *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. KAWECKA-GRYCZOWA, K. KORTAJOWA, W. KRAJEWSKI (Książka w Dawnej Kulturze Polskiej, 10), Wrocław 1959, s. 42, 265–266.

4 Zob. zestawienie produkcji wydawniczej bazylianów: M. PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ, *Bazylianie w Koronie i na Litwie*, s. 67, 77, 177–223 i niepublikowane uzupełnienie w zbiorach autorki; M. CUBRZYŃSKA-LEONARCZYK, *Oficina supraska 1695–1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów* (Prace Działu Zbiorów Specjalnych Biblioteki Narodowej, 3), Warszawa 1993; *eadem*, *Katalog druków supraskich* (Prace Działu Zbiorów Specjalnych Biblioteki Narodowej, 4), Warszawa 1996.

5 *Constitutiones examinandae et eligendae in futuris capitulis Provincialibus denique Generali Ordinis Sancti Basilii Magni Patribus et Fratibus...*, Poczajów 1772, s. 113–114.

6 Szerzej literatura historyczno-prawna w językach polskim i łacińskim została omówiona przez autorkę w: *Literatura o państwie i prawie w księgozbiorach klasztornych na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, [w:] M. DERWICH, A. POBÓG-LENARTOWICZ (red.), *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym* (Opera ad Historiam Monasticam Spectantia, Seria I, Colloquia, 5), Wrocław i in. 2005, s. 375–385 i *eadem*, *Bazylianie historycy Kościoła wschodniego*, [w:] M. DERWICH, A. POBÓG-LENARTOWICZ (red.), *Klasztor w Kościele średniowiecznym i nowożytnym* (Opera ad Historiam Monasticam Spectantia, Seria I, Colloquia, 7), Warszawa i in. 2010, s. 461–471.

7 *Archeograficzeskij sbornik dokumentow odnoszaszczichsja k istorii siewiero-zapadnoj Rusi...*, t. 9, Wilno 1870, s. 308, nr 94; L. BIEŃKOWSKI, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce XVI–XVIII wieku*, [w:] J. KŁOCZOWSKI (red.), *Kościół w Polsce*, t. 2, Kraków 1970, s. 998, 1035–1049.

8 M. PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ, *Bazylianie w Koronie i na Litwie*, s. 56–83; M. CUBRZYŃSKA-LEONARCZYK, *Oficina supraska*.

Drukarze bazylikańscy w zmieniających się warunkach polityczno-społecznych próbowali godzić konserwatyzm z nowymi prądami w literaturze naukowej i pięknej, które wchodziły do Rzeczypospolitej, a zatem i bazylikańców, różnymi drogami, m.in. poprzez studiujących za granicami kraju zakonników i przywożone przez nich książki. Książki te odznaczały się bardzo staranną redakcją i ładną edycją druków, zwłaszcza cerkiewnoślawiańskich ksiąg liturgicznych, których wydawano najwięcej.

Literatura religijna

Cerkiewna literatura religijna nie była zróżnicowana ani w tytułach, ani w treści. Księgi liturgiczne służące odprawianiu bogatej liturgii Kościoła wschodniego i księgi Nieliturgiczne, czyli akafistniki, kanoniki, kondakary, molitwosłowy, trebniki, służyły powszechnym obrzędom cerkiewnym.

Na uwagę zasługują tłoczone w drugiej połowie XVIII w. w oficynie poczajowskiej druki religijne dla duchowieństwa unickiego: *Narodowiszczanie* (1756, 1768, 1778) i *Bohołtasnyk* (1791)⁹. *Narodowiszczanie* był to wydany po cerkiewnoślawiańsku i małoprusku katechizm zawierający liczne powieści, przypowieści i legendy wzorowane na *Złotej legendzie* Jakuba de Voragine. Cieszył się wielką popularnością wśród kleru unickiego i ludu, któremu czytano i wykładano fragmenty. W polskich zbiorach zachował się w nielicznych egzemplarzach. *Bohołtasnyk* to zbiór pieśni pobożnych w językach ruskim, polskim i łacińskim zebranych i opracowanych do druku przez autorów unickich i prawosławnych. Najstarsze pieśni pochodzą z XVI i XVII w.; zredagowali je bazylikańcy, którym Iwan Franko zarzucał nadmierną ingerencję w treść i formę pieśni, choć przyznawał, że ten zbiór pieśni jest „jedyną książką unicką, która zdobyła sobie trwałą i silny wpływ na Ruś prawosławną”¹⁰.

Oficina w Supraślu mogła się poszczycić także pierwszymi wydaniem *Liturgii* Jana Złotoustego (1763), modlitewnika *Ewchołogion* (1766) i *Archieratikona* (1793)¹¹.

Druki religijne łacińskie i polskie, których było wiele, bardziej zróżnicowane treściowo niż cyryliczne, stanowiły głównie kazania pogrzebowe i okolicznościowe, zbiory nauk religijnych, dzieła i dysertacje teologiczne i filozoficzne, traktaty psychologiczne, zbiory modlitw, opisy cudownych obrazów, żywoty świętych, zbiory medytacji religijnych. Ich autorami byli także bazylikańcy, tacy jak: Aleksy Dubowicz, Leon Kiszka, Ignacy Kulczyński, Gimnazy Lewicki, Pachomiusz Woyna Orański, Hipacy Pocij, Tymoteusz Szczurowski, Augustyn Tomaszewski, Porfiry Skarbek Ważyński¹². Bazylikańcy wydawali też kazania i literaturę religijną kaznodziejów z zakonów rzymskokatolickich, m.in. w XVII w. dominikanina Reginalda

9 M. PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ, *Bazylikańcy w Koronie i na Litwie*, s. 87, 207–219; *Narodowiszczanie*, Począjów 1768; E.XXII.41; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej: BOs.) XVIII.9457; *Bohołtasnyk*, Począjów 1790, Estreicher nie notuje, zob. F. P. MAKSYMENKO, *Kirilični storodruki ukrains'kich drukaren sco zberigajut-sja u l'vivs'kich zbirkach (1574–1800)*, L'viv 1975, poz. 587, egzemplarz jest w Bibliotece Muzeum Zamku w Łańcucie, sygn. DS-203.

10 I. FRANKO, *Charakterystyka literatury ruskiej XV–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 6, 1892, s. 721–722.

11 M. PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ, *Bazylikańcy w Koronie i na Litwie*, s. 192–207; M. CUBRZYŃSKA-LEONARCZYK, *Katalog druków*, poz. 198, 201, 390.

12 M. PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ, *Bazylikańcy w Koronie i na Litwie*, s. 177–219; M. CUBRZYŃSKA-LEONARCZYK, *Katalog druków*, poz. 5, 16, 72, 142, 170, 209, 316, 385–388, 398.

Tyszkiewiczza, bernardynów Franciszka Olędzkiego i Augustyna Wituńskiego, paulina Jana Łobżyńskiego, a w okresie powstania kościuszkowskiego patriotyczne kazania po polsku i litewsku księdza Maksymiliana Karpowicza (Wilno 1792–1794)¹³.

Literatura świecka

Druk literatury świeckiej, sporadycznie wydawanej w XVII w., znacznie zwiększono w następnym stuleciu. W XVIII stuleciu zaznaczyła się pewna, umowna, specjalizacja drukarni bazylikańskich wydających literaturę świecką. W oficynie wileńskiej wydawano dzieła historyczne i prawnicze, literaturę polemiczną, podręczniki, w oficynie poczajowskiej – przede wszystkim podręczniki i poradniki medyczne, a w supraskiej – literaturę piękną, leksykalną i poradnikową.

Literatura piękna

Drukarnia supraska wydała dwukrotnie, w 1722 i 1725 r., pod tytułem *Peregrynacja prawdziwego opisanie Ziemi Świętej*, drugą część dzieła Józefa Flawiusza *Sława dawnej Jeruzolimy* w tłumaczeniu bernardyna Anzelma Polaka. W 1739 r. w drukarni w Poczajowie pięknie wy tłoczono niewielkie dzieło karmelity Hilariona Fałęckiego *Wojsko [...] serdecznych [...] afektów...*, które na s. 213 zawierało *Pamiętnik królów i książąt polskich*, czyli poczet władców Polski¹⁴.

Z tych trzech bazylikańskich oficyn typograficznych wyszło w sumie kilkadziesiąt tytułów powieści, sztuk teatralnych i poezji – głównie wierszy panegirycznych i wierszowanych poematów. W 1750 r. w Supraślu ukazał się *Ezop nowy polski...* – opracowany przez Jana Stanisława Jabłonowskiego zbiór bajek różnych autorów, także Ezopa. Również w Supraślu wydane zostały: *Psyche* Andrzeja Morsztyna, *Andromacha* Jeana Racine'a i *Hipolit* Seneki, *Podróże kapitana Guliwera* Jonatana Swifta (1784–1787). W wydanej w 1784 r. powieści *Nurzahad* zamieszczony został *Rejestr ksiąg*, czyli spis książek, które można było nabyć w drukarni supraskiej¹⁵.

W oficynie poczajowskiej wydane zostały m.in. utwory Wacława Rzewuskiego, *Natret* (1759), *Mowy i listy* (1761), *Zabawki wierszopiskie* (1762). Najmniej literatury pięknej wydali bazylianie wileńscy, zdecydowaną większość już po ostatnim rozbiórce w 1794 r.¹⁶

Podręczniki

Dużą grupę druków bazylikańskich stanowiły podręczniki cyryliczne, polskie i łacińskie. Dominowały bukwy i leksykony, katechizmy i różna literatura pomocnicza nauczająca. Już w XVII w. oficyna wileńska wydała dwie bardzo ważne prace bazylianina Pachomiusza Ohilewicza: *Herzenie* (1652) i jego poszerzoną wersję, *Ecphonemata liturgiej greckiej...* (1671). Oba dziełka zostały całkowicie zacytane, ocalały tylko pojedyncze egzemplarze. Wydali je bazylianie w językach polskim i ruskim, ale ciekawostką edytorską jest fakt oddania tekstu

13 Zob. przyp. 12.

14 E.XVI.163.

15 M. PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ, *Bazylianie w Koronie i na Litwie*, s. 202, poz. 560; E.XXIII.209.

16 M. PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ, *Bazylianie w Koronie i na Litwie*, s. 177–187, 207–219.

ruskiego czcionkami łańskimi. Rozchwytywanymi drukami były bukwały¹⁷. Pierwsze wydanie ukazało się w oficynie w Uniowie (1698), następne w Supraślu (1715, 1727, 1737, 1754, 1761, 1792). Suprascy bazylianie wydrukowali także *Leksikon jazyka sławienskogo* (1772) i *Azbukę* (1781). Drukarnię poczajowską opuściły trzy wydania *Bukwara* (1748, 1760, 1765) oraz *Ałfawit sławianoruskij* (1776) i *Leksikon siriecz słowiesnik sławienskij imiejuszcz w siebie słowiesia pierweje sławienskija azbucznyje posemże polskija. Błagopotrebnyj k wyrazumieniju słowies sławieńskich obretajuszczysja w knigach cerkownych izobražen* (1722, 1772, 1803). *Leksikon*, pierwszy słownik polsko-cerkiewnoślówiański, był aktualny przez cały XVIII w.¹⁸

Podręczniki wydawane w oficynach bazylikańskich po polsku i łacinie cenione były nie tylko w szkołach bazylikańskich. W 1767 r. w oficynie supraskiej wydrukowano *Krótkie zebranie historyi i geografii polskiej* – podręcznik autorstwa Teodora Wagi (1739–1801). Bazylianie poczajowscy w 1764 i 1771 r. wydrukowali łański podręcznik retoryki dla młodzieży szkolnej *Epithome praeceptorum rhetoricorum*, w 1771 r. także *Mowy Cyclerona przeciwko Katylinie*. W 1772 r. wyszła u nich *Ethologia czyli nauka prawdziwej szczęśliwości* Tymoteusza Szczurowskiego. W oficynie wileńskiej wydrukowano m.in. skierowaną do zakonników bazylikańskich odbywających nowicjat *Szkołę bazylikańską zamykającą nauki...* autorstwa bazylianina włoskiego Piotra Mennitiego (1764), *Tractatus de vera religione* (1766) oraz *Institutiones iuris canonici* (1765)¹⁹.

Wizytacje przedstawicieli Komisji Edukacji Narodowej w szkołach bazylikańskich były zwykle dla nich korzystne; wykazywały poprawny dobór i stan wykorzystywanych podręczników. Dzięki nim wiemy, że używano m.in. wydanych w drukarni poczajowskiej *Prawd geometrycznych* Tadeusza Świeżawskiego (1776) i *Gramatyki rossyjskiej* Michała Lubowicza (1778)²⁰. Inne używane w szkołach bazylikańskich podręczniki pochodziły z drukarni krakowskich i warszawskich.

Literatura naukowa i popularnonaukowa

W oficynie wileńskiej już w 1644 r. wydrukowano *Kalendarz prawdziwy cerkwi Chrystusowej* bazylianina Jana Dubowicza. W 1700 r. wyłoczono tu dzieło Juliusza Flory *O początkach i dziejach narodu rzymskiego*, w 1765 popularnonaukowe opracowanie Antoniego Guevary *Zegar monarchów z życia Marka Aureliusza* w tłumaczeniu Antoniego Feliksa Roszkowskiego, a w 1776 dziełko Tadeusza K. Podleckiego *Historia Indyi Wschodnich*²¹ i *Lexykon*

17 *Ibidem*, s. 99, 180, poz. 55; E.XXIII.301. K. Estreicher nie notuje wydania z 1652 r., pisze o nim we wstępie do *Echphonematy* (1671) Pachomiusz Ohilewicz, zob. BOs.XVII.5373.

18 M. PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ, *Bazylianie w Koronie i na Litwie*, s. 177–220; M. CUBRZYŃSKA-LEONARCZYK, *Katalog druków*, poz. 50; E.XXI.248; wydanie z 1772 r. notuje tylko E.XXI.160.

19 M. PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ, *Bazylianie w Koronie i na Litwie*, s. 177–220.

20 E.XXX.99; E.XXI.486. Por. *Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim (1782–1792)*, oprac. K. BARTNICKA, I. SZYBIAK (Archiwum Dziejów Oświaty, 6), Wrocław 1974; *Instrukcje dla wizytatorów generalnych szkół Komisji Edukacji Narodowej 1774–1794*, oprac. K. BARTNICKA, I. SZYBIAK (Archiwum Dziejów Oświaty, 7), Wrocław 1976; I. SZYBIAK, *Nauczyciele szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław 1980.

21 M. PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ, *Bazylianie w Koronie i na Litwie*, s. 178, poz. 28; E.XV.350; s. 180, poz. 62; s. 181, poz. 101; E.XVII.462; s. 183, poz. 158; E.XVIII.213.

geograficzny bazylianina Hilariona Karpińskiego. Tu także w 1771 r. wydrukowano Ignacego Kulczyńskiego *Menologium bazylikańskie*, czyli żywoty świętych Kościoła wschodniego z bogatą dokumentacją historyczną, a w latach 1781–1783 wszystkie trzy części cenionego za krytycyzm dzieła bazylianina Ignacego Stebelskiego, *Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim...*²²

W oficynie supraskiej również drukowano literaturę historyczną. Do najważniejszych tuższych druków z tej dziedziny należą: *Janina zwycięskich tryumfów Jana III króla polskiego* Jakuba Kazimierza Rubinkowskiego (1754), *Antiquitates Ecclesiae Ruthenicae* bazylianina Maksymiliana Ryłły (1760), *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* Stanisława Staszica (1785).

Najmniej dzieł historycznych wydała typografia poczajowska. Z jej druków wymienić się godzi *Myśli o teraźniejszych okolicznościach Rzeczypospolitej* (1756), kontrowersyjny druk przypisywany Wacławowi Rzewuskiemu, skazany na zniszczenie już w 1758 r., oraz przedruk *Specimen Ecclesiae Ruthenicae* bazylianina Ignacego Kulczyńskiego²³.

Ten krótki przegląd publikacji historycznych, które wyszły z oficyn bazylikańskich, wskazuje m.in. na fakt wydawania dzieł współpracowników, w większości wykształconych poza granicami Rzeczypospolitej, znających źródła i korzystających z dobrej literatury zagranicznej. Tę uwagę można także odnieść do publikacji z innych dziedzin: prawa, psychologii, geografii, medycyny, także filozofii i teologii. Śledząc bibliografię druków bazylikańskich, dostrzec można nazwiska pisarzy bazylianów, których prace wychodziły z drukarni Wilna, Supraśla i Począjowa.

Tłumaczenia

Do grona bazylikańskich pisarzy religijnych często wydawanych w wymienionych oficynach należeli: Aleksy Dubowicz, Leon Kiszka, Gimnazy Lewicki, Jan Hieronim Nerezjusz, Tymoteusz Szczurowski, Augustyn Tomaszewski, Porfiry Skarbek Ważyński²⁴, znani m.in. z tłumaczeń z włoskiego, francuskiego, angielskiego, niemieckiego, greckiego i łaciny na język polski i, przede wszystkim, cerkiewnosłowiański oraz ruski. Takimi tłumaczami byli też Julian Dobryłowski i Makary Neronowicz, którzy przekładali na cerkiewnosłowiański dzieła polskie. Znajomość języków obcych wśród bazylianów była dość dobra, co wynikało z ich częstych i licznych podróży zagranicznych, głównie do Italii, gdzie w generalnym klasztorze pw. Sergiusza i Bakha w Rzymie pełnili funkcje administracyjne w zakonie, studiowali i penetrowali archiwa i biblioteki²⁵. Z zagranicznych podróży przywozili książki, które po ich śmierci zasilają księgozbiory biblioteczne.

22 M. PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ, *Bazylianie historycy*, s. 467–469.

23 *Ibidem*, s. 462–472.

24 *Ibidem*.

25 Przykładem jest Ignacy Kulczyński, który swój dwukrotny pobyt w Rzymie w charakterze prokuratora zakonu wykorzystał do studiowania rękopiśmiennych dokumentów i lektury drukowanych dzieł. Zebrał bogate materiały źródłowe do wspomnianego dzieła *Menologium bazylikańskie* i innych pism opublikowanych w Rzymie po łacinie.

Zasięg oddziaływania druków bazylikańskich

Druki z oficyn bazylikańskich trafiały do szerokiego grona odbiorców, nie tylko w Rzeczypospolitej, ale także w Rosji (tu zwłaszcza księgi dla staroobrzędowców). Szlachta i mieszczanie czytali chętnie kalendarze, żywoty świętych, opisy cudów i cudownych obrazów, poradniki drukowane mówionym językiem ruskim i po polsku – bazylianie chętnie się językiem polskim posługiwali²⁶. Wydawanie druków w językach polskim i łacińskim w XVII i XVIII w. stawiało oficyny bazylianów w jednym rzędzie z drukarniami innych zakonów: jezuitów, pijarów, dominikanów, karmelitów, misjonarzy.

Znaczenie

Działalność drukarską bazylianów należy rozpatrywać przede wszystkim jako zjawisko kulturalne zacieśniające związki ze sprawami Rzeczypospolitej. Bazylianie z prowincji litewskiej wykazywali zdecydowanie większą chłonność kultury polskiej i zachodniej niż ci z później powstałej prowincji obejmującej ziemie wschodnie należące do Korony. Ta bowiem zachowała znaczną odrębność obrzędów religijnych, nawiązujących do Kościoła wschodniego, i większą podatność na wpływy kultury kształtowanej przez Akademię Mohylańską, rusyfikowaną po 1654 r. Tej odrębności nie stłumiły nawet ustawy synodu zamojskiego, które według opinii przeciwników unii latynizowały liturgię i obrzędy Kościoła wschodniego. Niewątpliwym zaniedbaniem bazylianów była słaba agitacja na rzecz unitów i ich kultury ludowej i religijnej oraz na rzecz interesów społecznych i gospodarczych Rusinów²⁷.

Księgozbiory własne zakonników

Posiadanie prywatnych księzek przez zakonników było sprzeczne z przepisami reguły i konstytucji zakonnych, ale z nieprzestrzeganiem zakazu posiadania własnych księgozbiorów radzono sobie, przejmując książki po śmierci zakonnika, które zostawały w tym klasztorze, gdzie miłośnik ksiąg dokonał żywota. Wielu bazylianów nie rozstawało się z książkami, były im niezbędne do uprawiania twórczości kaznodziejskiej, religijnej, teologicznej, historycznej, a także prawniczej. Jak ważne i zasobne musiały być biblioteki bazylianów w Wilnie, Żyrowicach, Supraślu, skoro mogły powstawać dzieła tej miary, co wspomniane opracowanie historyczne Ignacego Stebelskiego, w którym autor dokonał przeglądu wykorzystanej literatury łacińskiej, polskiej i obcej oraz ocenił bogate źródła cerkiewnosłowiańskie²⁸?

Badania nad starodrukami pochodzącymi z bibliotek bazylikańskich przechowywanymi obecnie w zbiorach Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu pozwoliły ustalić nazwiska około stu bazylianów związanych z książką i biblioteką²⁹. Są wśród

26 Ignacy Kulczyński, Pachomiusz Orański i Ignacy Stebelski wydanie swoich dzieł w języku polskim tłumaczyli powszechnym używaniem tego języka na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej oraz przekonaniem, że ich dzieła wydane w języku polskim trafią do Polaków, przybliżając im problemy Kościoła wschodniego i jego wiernych.

27 W. CHARKIEWICZ, *Zmierzch unii kościelnej na Litwie i Białorusi*, Słonim 1929, s. 44; L. BIENKOWSKI, *Organizacja Kościoła wschodniego*, s. 1025.

28 Ignacy STEBELSKI, *Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim z cieniów zakonnych powstające*, t. 1–3, Wilno 1781–1783, E.XXIX.265; BOs. XVIII.8501; M. PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ, *Bazylianie historycy*, s. 461–471.

29 Wyniki badań własnych autorki. Por. U. PASZKIEWICZ, *Inwentarze inwentarzy i katalogów bibliotek na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej: Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1510–*

nich mnisi, którzy – sądząc z liczby posiadanych książek – kupowali je i gromadzili we własnym zakresie. Inni określani są jako opiekunowie bibliotek i posiadacze książek.

Wśród tych pierwszych można wymienić superiorów monasterów: Herakliusza Bielkiewicza (Bilcza), Doroteusza Michalskiego (Buczacz), Benedykta Krzyżanowskiego (Czortków), Anastazego Dziedzickiego (Krasnopuszcza), Korneliusza Sroczyńskiego (Ławrów), Hilario na Łętskiego (Trembowla) i Antoniego Stopkiewicza (Zamość)³⁰.

Wśród tych drugich: Jozafata Bułhaka, późniejszego metropolite, dysponującego specjalnym pozwoleniem Stolicy Apostolskiej na czytanie ksiąg zakazanych; Hilariona Karpińskiego, pisarza i historyka; opata monasteru w Połocku Jakuba Kizikowskiego, który miał piękną bibliotekę; Józefa i Maksymiliana Narolskich, posiadających własne księgozbiory; Augustyna Sławińskiego, rektora szkoły klasztornej w Buczaczu, nauczyciela matematyki, profesora Akademii Zamojskiej³¹.

Porfiry Barankiewicz³² posiadał XVII-wieczne wydania Szymona Stanisława Makowskiego *Pars hiemalis concionum dominicalium*³³ i Bartłomieja Nataniela Wąsowskiego *Apparatus sacerdotum*³⁴, a z XVIII-wiecznych – mowy pogrzebowe Felicjana Giedzińskiego³⁵ i Wojciecha Alojzego Zabielskiego³⁶, mowy i kazania Antoniego Benedykta Konstantego Lubomirskiego³⁷, Melchiora Mężyńskiego³⁸, Józefa II Ossolińskiego³⁹ i Samuela Wysockiego⁴⁰. Czyżby parał się pisarstwem kaznodziejskim i wygłaszał kazania? Bibliografie nie odnotowują jego utworów.

Inny bazylianin, Sylwester Koblański, podarował w 1750 r. bibliotece monasteru lwowskiego wydany w Krakowie u Floriana Unglera (1530) traktat Michała Wrocławczyka, który trafił do niego „post obitum R. Hieronymi Żurakowski Ordinis S.B.M.”⁴¹. Hipolit Lenkiewicz przekazał bibliotece monasteru dobromińskiego tłumaczone przez Wojciecha Tyłkowskiego SJ

–1939) (Polskie Dziedzictwo Kulturalne, Seria B, Wspólne Dziedzictwo), Warszawa 1998; *Suplement 1*, Warszawa 2000; *Suplement 2*, Poznań 2006; do druku przygotowany jest *Suplement 3*.

30 M. PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ, *Bazylianie w Koronie i na Litwie*, s. 165–167.

31 *Ibidem*, s. 143–167; *eadem*, *Biblioteki klasztorne prowincji koronnej zakonu bazylianów w XVIII wieku*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi”, 16, 1995, s. 21–47; *eadem*, *Sławiński Augustyn*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 38, z. 4, Warszawa-Kraków 1999, s. 606–608.

32 Książki opatrzone nazwiskiem Porfiego Barankiewicza w zbiorach starych druków BOs. opatrzone są sygnaturami: XVII.17925, XVII.5490, XVIII.17307, XVIII.306 adl., XVIII.17308, XVIII.17314, XVIII.310, XVIII.313, XVIII.28745.

33 Kraków 1668; E.XXII.59.

34 Poznań 1685; E.XXXII.251–252.

35 E.XVII.135.

36 E.XXXIV.27.

37 E.XXI.473.

38 E.XXII.320.

39 E.XXIII.486.

40 E.XXXIII.464–465.

41 BOs.XVI.Qu.2395; E.XXXIII.360.

dziełko Paola Segneriego dotyczące ratowania grzeszników⁴². Wincenty Michałowicz dał bibliotece klasztornej w Dobromilu książeczkę niewielkiego formatu (12°), wydaną w drugiej połowie XVIII w. przez pijarów warszawskich – Erazma z Rotterdamu *Colloquia familiaria ad usum iuventutis scholasticae expurgata*⁴³.

Biblioteki klasztorne

Zainteresowanie bazylianów książkami przejawiało się także w gromadzeniu księgozbiorów i prowadzeniu bibliotek klasztornych. Ich konstytucje zakonne określały powinności bibliotekarzy i opiekunów bibliotek, wytyczały cele gromadzonym księgozbiорom, które miały służyć posłudze religijnej zakonników i prowadzeniu zajęć szkolnych oraz umożliwiać pracę pisarską świątłych i uczonych mnichów⁴⁴. Bazylianie wydatkowali pewne kwoty na planowe kupno książek, wspomagali biblioteki klasztorne legatami i darami, prywatnymi zakupami książek, opracowywali posiadane księgozbiory i kładli wielki nacisk na udostępnianie zbiorów, starając się równocześnie nie dopuścić do rozproszenia posiadanych ksiąg. W znanej nam już *Szkole bazylikańskiej zamykającej nauki...* Piotra Mennitego znajduje się instrukcja, jak używać książek. Nie należy zatem ślinić palców, zaginać rogów kart, pozostawiać jako zakładek patyków w książce, trzymać zapalanej świecy nad czytaną książką itd.⁴⁵

Stare, średniowieczne monasterium zachowały po przystąpieniu do unii swoje rękopiśmienne zwykle księgozbiory, przechowały je i znacznie pomnożyły w XVII i XVIII w. Duże biblioteki, ze starymi księgozbiорami w językach greckim, cerkiewnosłowiańskim i ruskim, funkcjonowały w monasterach w Wilnie, Żyrowicach, Supraślu, Lwowie, Poczajowie, a od końca XVIII w. także w Dobromilu, Krechowie, Borunach⁴⁶. Wszędzie tam, gdzie prowadzono nowicjat, szkoły bazylikańskie i studia filozoficzno-tologiczne, istniały biblioteki, zwykle specjalistyczne, wyposażone w literaturę dydaktyczną.

Katalogi zakonników bazylikańskich z rzadka wymieniają przy ich nazwiskach funkcję bibliotekarza. Prawdopodobnie funkcję tę sprawowali, oprócz swoich normalnych zajęć, inni funkcyjni mnisi: przełożeni klasztorów, nauczyciele, profesorowie, rektorzy studiów zakonnych, prefekci drukarni. Nazwiska bazylianów kupujących i użytkujących książki pojawiają się natomiast w zapisach proveniencyjnych na poszczególnych egzemplarzach oraz w inventarzach bibliotek klasztornych⁴⁷.

42 BOs.XVIII.55974. Wydane w 1760 r. we Lwowie u J. Filipowicza; E.XXVII.347.

43 BOs.XVIII.11799; E.XIV.322.

44 *Constitutiones examinandae et eligendae*, s.112–113, 191–192.

45 P. MENNITI, *Szkola bazylikańska zamykająca nauki dla dobrego wychowania nowicjuszków i professorów Z. S. Bazylego W...*, Wilno 1764, s. 220. Szerzej o tym dziele w artykule autorki: *Podręcznik wychowania bazylikańskiej młodzieży zakonnej*, [w:] J. GWIOŹDZIŃ, P. P. BARCZYK (red.), *Studia z dziejów wychowania i kształcenia od średniowiecza do XIX wieku* (Ars educandi. Źródła, 1), Mysłowice 2009, s. 208–216.

46 Poświadczają to inventarze inwentarzy opracowane przez U. PASZKIEWICZ, *Inwentarze inwentarzy i katalogów bibliotek*.

47 *Ibidem*.

Rozproszenie bibliotek po kasatach klasztorów

Po 1839 r., gdy Rosja ukazem carskim zlikwidowała unię na zabrzanych Rzeczypospolitej ziemach, księgozbiory bazylianów uległy prawie całkowitemu rozproszeniu, choć w gorszej sytuacji były księgozbiory cerkwi unickich, które palono, a te, które uniknęły zniszczenia, po usunięciu kart z treścią niezgodną z obowiązującą państwową religią zostały rozproszone po cerkwiach prawosławnych i są obecnie prawie nie do odnalezienia.

Jak bardzo księgozbiory bazylianów zostały w wyniku kasat rozproszone, pokazują m.in. badania wpisów proveniencyjnych w starodrukach ossolińskich. Z bogatego księgozbioru Porfirego Barankiewicza zachowało się co prawda aż 12 druków, jednakże z mogących liczyć po kilkadziesiąt książek księgozbiorów Atanazego i Wincentego Michałowiczów zachowały się po cztery druki⁴⁸. W wielu innych wypadkach zachowały się jedna lub dwie pozycje.

Ile było bibliotek bazyliańskich?

Zasadne pozostają pytania: ile było bibliotek bazyliańskich, ile mogły zgromadzić książek i ile druków zachowało się z rozproszonych księgozbiorów klasztornych we współczesnych archiwach, bibliotekach i muzeach polskich i obcych, głównie austriackich, białoruskich, litewskich, rosyjskich i ukraińskich, a także bułgarskich, rumuńskich i węgierskich? Przyjmuje się, że każdy monaster bazyliański posiadał bibliotekę, w której zgromadził od kilkudziesięciu do kilkuset, a w największych klasztorach nawet do kilku tysięcy woluminów. Czy wszystkie były ujawniane w inwentarzach i katalogach klasztornych? W XVII i XVIII w. liczba bibliotek mogła się zmieniać tak, jak liczba monasterów, ale na pewno znacznie przekraczała liczbę 144 placówek. Wykazują to odnajdywane w zbiorach zagranicznych inwentarze i katalogi bibliotek zakonnych z dawnych ziem Rzeczypospolitej i według tych źródeł liczba bibliotek bazyliańskich mogła przekraczać 170⁴⁹.

Zdecydowanie więcej bibliotek zakonu znajdowało się w prowincji koronnej, gdzie liczba klasztorów nie była stabilna. Inwentarze inwentarzy i katalogów bibliotecznych opracowane przez U. Paszkiewicz ujawniają około 150 miejscowości, w których funkcjonowały klasztory bazyliańskie i ich biblioteki. W klasztorach tych spisano ponad 300 inwentarzy, ponieważ księgozbiory spisywane były zwykle kilkakrotnie⁵⁰. Nie są to liczby ostateczne, gdyż w zbiorach rosyjskich i białoruskich są jeszcze nierozpoznane i niedostępne materiały archiwalne skrywające inwentarze klasztornych bibliotek, w tym bazyliańskich.

Najlepiej rozpoznane są monasteria i ich biblioteki z zaboru austriackiego, gdzie wprawdzie reformy terezańskie i józefińskie już po pierwszym rozbiore dały początek kasatom majątków zakonnych, w tym bibliotek, ale zachowały się w znacznej liczbie inwentarze bi-

48 Proveniencje spisane z książek bazylianów są w zbiorach własnych autorki.

49 Liczba ta może przekroczyć 180, ze względu na druk zapowiadanego *Suplementu 3* do opracowań U. Paszkiewicz.

50 Według U. PASZKIEWICZ, *Inwentarze inwentarzy i katalogów bibliotek*, w niektórych klasztorach bazyliańskich wielokrotnie spisywano inwentarze biblioteczne, m.in. w Wilnie, Lwowie, Krasnopuszczy, Pohoni, Ławrowie, Ułaszkwowcach, Złoczowie, Słowucie (siedziba żeńskiego klasztoru bazylianek), Sućkowie, Borunach, Dobrzanych, Krystynopolu, Hoszowie.

bioteczne i majątkowe klasztorów, zawierające spisy posiadanych książek⁵¹. Bogaty zbiór archiwaliów bazylikańskich prowincji litewskiej, przechowywany w Petersburgu, w Bibliotece Instytutu Historycznego Akademii Nauk Rosji i Bibliotece Narodowej Rosji, jest prawie niedostępny. Jego rozpoznanie pomogłoby ujawnić stan bibliotek bazylikańskich na północno-wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej przed ostatnim rozbiorem⁵².

Brak katalogów proveniencji

Poważnym problemem dla badacza dawnych bibliotek, także bazylikańskich, jest brak kartotek proveniencyjnych w naukowych zbiorach bibliotecznych w kraju i za granicą. Szczątkowe kartoteki w zbiorach archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych w Rosji, na Litwie, Białorusi i Ukrainie sygnalizują, że prowadzone kompleksowe, zespołowe i międzynarodowe prace mogłyby być owocne. Bazylikańskich zapisów i znaków proveniencyjnych nie ujawniały też wydawane w latach 60.–80. XX w. drukowane katalogi biblioteczne dawnego Związku Radzieckiego. Dopiero katalogi z końca XX stulecia i pierwszej dekady XXI w. zawierają w opisie starych druków także znaki własnościowe⁵³.

Podsumowanie

Powyższy krótki przegląd roli książki w zakonie bazylianów w XVII i XVIII w. ukazuje ich mocne związki z książką i biblioteką. Przeprowadzona w 1882 r. w Drohomilu przy pomocy jezuitów reforma zakonu pomogła wskrzesić jego działalność duszpasterską, szkolną, pisarską i drukarską w zaborze austriackim i w drugiej Rzeczypospolitej. Do uratowanych z kasaty książek, dzięki aktywności pisarskiej bazylianów (głównie w monasterach w Dobromilu i Krechowcie) i drukarskiej ich oficyn (oficina bazylikańska w Żółkwi działała do 1945 r.), doszły liczne nowe. Po wejściu omawianych terenów w granice Związku Radzieckiego książki te trafiły przede wszystkim do dwóch bibliotek lwowskich, Biblioteki Akademii Nauk Ukrainy i Biblioteki Uniwersyteckiej. Współczesne transgraniczne konferencje bibliotekarzy coraz częściej poruszają problem naukowego opracowania zbiorów polskich pozostawionych za wschodnią granicą, co w przyszłości być może pozwoli na opracowanie rozproszonych księgozbiorów, także bazylikańskich.

51 W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej i Biblioteki Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie zachowała się pokaźna liczba inwentarzy bazylikańskich, zostały zmikrofilmowane i przechowywane są w zbiorach mikrofilmowych Biblioteki Narodowej w Warszawie i Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.

52 Zbiory żyrowickich bazylianów były przechowywane po części w prywatnym, bogatym księgozbiore P. Dobrochtowa, po rewolucji październikowej i wojnie polsko-rosyjskiej 1920 r. znalazły się ostatecznie w kolekcji rzadkiej książki Biblioteki Instytutu Historycznego Akademii Nauk Rosji w Petersburgu.

53 Można tu wymienić drukowane katalogi ukraińskich bibliotek prowincjonalnych, m.in. *Starodruky Reci Polopolitoy XVII-XVIII st. u Wolyns'kych knigozbirnjach. Katalog*, oprac. S. V. POZICHOWSKA, L. O. POZICHOWSKYJ, Luck 2006, i skierowaną do druku pracę zbiorową: W. WALECKI, S. SIESS-KRZYSZKOWSKI (red.), „*Libri recogniti. Nowe inspiracje do badań nad starodrukami polskimi w Bibliotekach Rosji, Białorusi, Ukrainy i Litwy*, Kraków.

Maria PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ
Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Hereditas Monasteriorum
vol. 1, 2012, s. 85–97

Książka i biblioteka bazylikańska w XVII–XVIII w. oraz wpływ kasat na stan ich zachowania i opracowania

Streszczenie

Książka w zakonie bazylianów w XVII i XVIII w. stanowiła pomost pomiędzy kulturą Wschodu i Zachodu Europy. Towarzyszyła sukcesom i klęskom zakonu, łączyła dwa światy kultury religijnej chrześcijaństwa – religii rzymskokatolickiej i prawosławnej. Bazylianie mieli swoje placówki na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej, działali zgodnie z regułą św. Bazylego Wielkiego i konstytucjami zakonnymi, byli formacją mnichów, ale ich działalność kwalifikowała ich do zakonów kleryckich. Prowadzili działalność duszpasterską, charytatywną, edukacyjną (szkoły elementarne, średnie i wyższe filozoficzno-teologiczne), drukowali i wydawali książki w językach łacińskim, polskim i cerkiewnosłowiańskim tłoczone cyrylicą, tłumaczyli dzieła obce, parali się pisarstwem religijnym i świeckim, głównie historycznym. Wydali ponad 1400 druków, które zostały wydrukowane w ich sześciu oficynach typograficznych. Gromadzili księgozbiory i utrzymywali własne biblioteki klasztorne, których liczba była równa liczbie ich placówek zakonnych. Był to zakon ludzi wykształconych; wielu bazylianów studiowało za granicą, głównie w Italii, znali języki obce, podróżowali po Europie, byli szanowanymi kaznodziejami i spowiednikami, uznanymi nauczycielami i pisarzami, co potwierdzają bibliografie polskie, białoruskie, rosyjskie i ukraińskie. W szkolnictwie i drukarstwie stanowili (po jezuitach i pijarach) znaczną siłę zakonną, podejmowali rywalizację z innymi zakonami łacińskimi w różnych formach działalności. Zniszczeni w zaborze rosyjskim ukazem carskim z 1839 r., po reformie w 1882 r. odrodzili się w zaborze austriackim. Nadal działają w Polsce.

Słowa kluczowe

książka, biblioteka, klasztor, bazylianie, drukarstwo klasztorne, kasaty, pierwsza Rzeczpospolita, rozproszenie kolekcji książek

Maria PIDŁYPCZAK-MAJEROWICZ
Institute of Scientific Information and Library Science
Pedagogical University of Cracow

Hereditas Monasteriorum
vol. 1, 2012, p. 85–97

The book and library of the Basilian Fathers in 17th and 18th centuries and the impact of the dissolution on the state of their conservation and scientific description

Summary

The book in the Congregation of St. Basil in 17th and 18th centuries has constituted a bridge between the cultures of Eastern and Western Europe. It has participated in the successes and failures of the order, it joined the two worlds of Christian spiritual culture – the Roman Catholic Church and the Eastern Orthodox Church. The Basilians had their facilities on the eastern lands of the Polish Republic, were acting in accordance to the rule of St. Basil the Great and the religious constitutions, were the formation of monks, but their activities qualified them for clerical orders. They have led extensive pastoral activities, charity, led elementary schools, philosophical and theological high schools and colleges, printed and published books in Latin, Polish, Church Slavonic stamped in Cyrillic, translated foreign works, they were engaged in religious and secular writing, mostly historical. They issued more than 1,400 prints, which were printed in their own six typographic publishing houses. The Basilian Fathers were gathering and maintaining their own monastic libraries, whose number was equal to the number of their religious institutions. It was an order of well-educated people, many of them studied abroad, mainly in Italy, spoke foreign languages, travelled across the Europe, were respected preachers and confessors, regarded teachers and writers – what is confirmed by Polish, Belarusian, Russian, and Ukrainian bibliographies. They were significant monastic force in education and printing right behind the Jesuits and Piarists, they undertook competition with other Latin convents in different forms of activity. Destroyed by the tsarist ukase during the Russian annexation, they were reborn during the Austrian occupation after reform in 1882, they are still active in Poland.

Keywords

book, library, monastery, Basilian Fathers, monastery printing, dissolution, the First Polish Republic, dispersing of books collection